

בין ארדואן לכחול-לבן: ערביי מזרח ירושלים

אש"ף דעך, הרשות הפלסטינית הפנתה גב, ותשלובת מעגלי הזהות הסבוכה של ערביי מזרח ירושלים מוצאת מענה בשני כיוונים מנוגדים: השפעה גוברת של אסלאמיזם תוצרת חוץ, ושאיפה להשתלבות בחברה הישראלית. שיח עומק מתמשך עם מנהיגים מקומיים מלמד שיש למה לקוות וגם מה לעשות

"האוויר שאני נושם, המים שאני שותה והלחם שאני אוכל ספוגים כולם בפוליטיקה, דת ואין ספור רגישויות... אך למרות זאת, אחרי עשרות שנים של חיים תחת שלטון ישראלי אני פשוט רוצה לנשום, לשאוף אוויר ולהרגיש תושב רצוי בעיר הזאת". כך תיאר בפנינו פעיל חברתי מזרח-ירושלמי את מציאות חייו בירושלים בשיחה שערכנו עמו בשכונת מגוריו א-טור.

הניגודיות שבין הסימבוליות הלאומית והדתית העזה שיש לירושלים ("אל-קדס" בשמה הערבי) בקרב תושביה הערבים-פלסטינים, לבין מגמת ההשתלבות המואצת של אותם תושבים בחברה הישראלית בירושלים ומחוצה לה, יוצקת לתוך מציאות חייהם סבך של סתירות: זהות לאומית פלסטינית בצד ביקוש חסר תקדים לאזרחות ישראלית; יידי אבנים לכיוון בית החולים הדסה הר הצופים לצד שבחים לאיכות השירותים שהתושב הערבי מקבל בו; מאבק נגד אכיפת דיני תכנון ובנייה בשכונות הערביות לצד קריאה להגברת נוכחות משטרתית בשכונות לשם שמירה על הסדר הציבורי; מאבק נגד כל גילוי של "נורמליזציה" עם ישראל לצד ביקוש אדיר ללימודי

ד"ר דוד קורן הוא מרצה במחלקה למורח תיכון וערבית באוניברסיטת בר-אילן ויועץ ראש העיר ירושלים לענייני מורח העיר
בן אברהמי הוא יועץ ראש העיר ירושלים לענייני מורח העיר

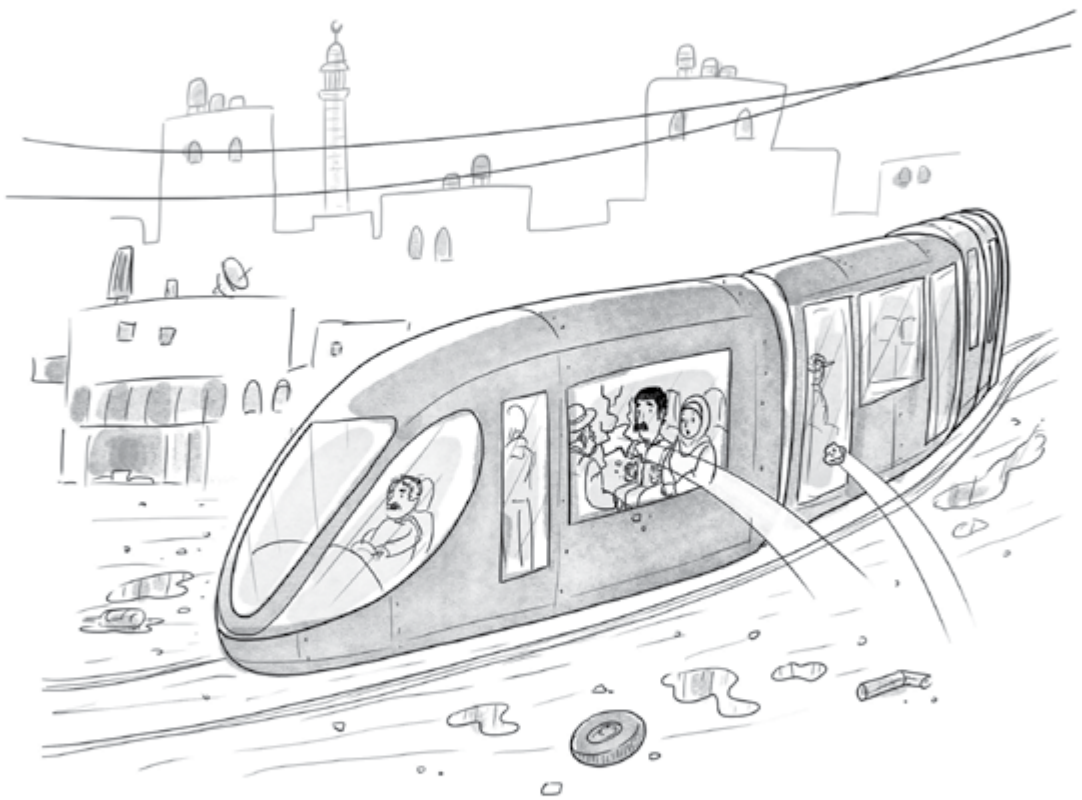
השפה העברית והעדפה גדלה והולכת של הבגרות הישראלית על פני זו הפלסטינית; תליית דגלי פלסטין וריסוס כתובות לאומניות בשבח הפת"ח על חצרות הבתים לצד ביקורת ארסית נגד ראש הפת"ח והרשות הפלסטינית, אבו-מאזן, ברשתות החברתיות; התחזקות של גורמי כוח שמרניים-אסלאמיים בזירה הציבורית לצד נסיגה בשמירה על ערכי המשפחה והמסורת.

ההיסטוריון הפלסטיני אדוארד סעיד טען כי "שום עם – לטוב ולרע – לא נשא בנטל של ריבוי משמעותי כה קשות לתפיסה ולעיכול כמו הפלסטינים. מערכת היחסים שלהם עם הצינונות, ובתוך כך עם היהדות הפוליטית ואף הרוחנית, מהווה עבורם מעמסה עצומה כבני שיח של היהודים. לאחר מכן באה מערכת היחסים עם האסלאם, עם הלאומיות הערבית, עם המאבק האנטי-קולוניאלי של העולם השלישי, עם העולם הנוצרי ויחסו ההיסטורי-תרבותי עם פלסטין... כל אלה מהווים מבחינת הפלסטינים מעמסה של פרשנות ושל ריבוי זהויות כמעט ללא תקדים בהיסטוריה התרבותית של ימינו".¹ אם נקבל את דבריו של סעיד, הרי אין במקרה הפלסטיני דוגמה מובהקת ל"מעמסת הפרשנות וריבוי הזהויות" יותר מזו המתקיימת במזרח ירושלים בעת הנוכחית. בראייתנו, הנסיבות ההיסטוריות והגיאוגרפיות הקיימות כיום הביאו "ריבוי זהויות" זה אל צומת היסטורי, שבו תיחדש החברה המזרח-ירושלמית להכריע בין השתלבות בחברה הישראלית לעימות עמה – כפי שנפרט בגוף הדברים.

אנו, כותבי מאמר זה, חווים בשנים האחרונות מפגש ישיר, אינטנסיבי, רב-עוצמה ונטול מחיצות עם תושבי מזרח ירושלים, מתוקף תפקידנו כחברי "צוות מזרח העיר" המוביל את כלל הפעילות של עיריית ירושלים כלפי האוכלוסייה המוסלמית והנוצרית בעיר. בעבודתנו אנו נחשפים למלוא הדרה של ירושלים של מעלה, ובה בעת חווים בעוצמה שאין שנייה לה את סבך האינטרסים הסותרים, המתחים והמחלוקות סביב ניהול חיי היומיום של ירושלים של מטה. עבודתנו חשפה אותנו לעולם מרתק, שעל אף חשיבותו ומרכזיותו הרבות בשיח הישראלי, מעטים הם הישראלים המצויים בנבכי. כאן ננסה לפתוח לקורא הישראלי צוהר לעולם עלום זה ולהעמיק את הבנתו ביחס לתהליכים המתרחשים בו. המאמר יתמקד ברובו המכריע בניתוח הצד הערבי-פלסטיני, אך בסיפא נצביע על חלופות אחדות העומדות בפני מדינת ישראל בבואה לגבש את מדיניותה ביחס לאתגרים ולהזדמנויות הקיימים כיום במזרח ירושלים.

מזרח ירושלים: רקע

מזרח ירושלים הוא כינוי למכלול השטחים המצויים תחת אחריותה המוניציפלית של עיריית ירושלים מעבר לקו הירוק. הכינוי אינו מדויק מהבחינה הגיאוגרפית, הואיל ונכללים בו גם שטחים בדרומה ובצפונה של העיר. גודל השטח הוא כ־70 קמ"ר. בשנות השלטון הירדני, רק 6.4 קמ"ר משטח זה נכלל בירושלים: אזור העיר העתיקה וסביבתה. לאחר מלחמת '67 סיפחה ישראל לשטח זה עוד 63.6 קמ"ר, שמרביתו

28 כפרים ערביים. באותה שעה היו בשטח זה כ-70 אלף איש, והם מנו 26.5 אחוזים מתושבי העיר המאוחדת.

תושבי מזרח ירושלים מחזיקים במעמד אזרחי של "תושב קבע", הדומה הלכה למעשה למעמד של אזרחים זרים המגיעים לישראל ומבקשים לגור בה. מעמד התושבות מקנה את הזכות לגור ולעבוד בישראל בלי להזדקק לאישורים מיוחדים (להבדיל מהפלסטינים של יהודה ושומרון). נוסף על כך, הוא מקנה זכויות סוציאליות לפי חוק ביטוח לאומי וביטוח בריאות. תושבי קבע זכאים להצביע בבחירות המוניציפליות אך לא בבחירות לכנסת. תושב היוצא את הארץ ליותר משבע שנים עלול להסתכן באבדן מעמד התושב שלו.

מעט לעת עשוי התושב גם להידרש להוכיח כי מרכז חייו הוא אכן בירושלים כדי לאשר מחדש את תוקף מעמדו. תושב המתחתן עם בן או בת זוג שאינו תושב ומעוניין שהלה יתגורר עמו בירושלים, צריך להגיש בעבורו בקשה לאיחוד משפחות. תופעה זו נפוצה בעיקר בכפרי דרום מזרח העיר שבהם יש זיקה משפחתית וחמולתית הדוקה בין תושבי הכפרים המתגוררים בצד הישראלי והפלסטיני (דוגמת סוואחרה אל-ערביה, המצויה בצד הישראלי, וסוואחרה אל-שרקיה, המצויה בצד הפלסטיני).

תושב קבע יכול להגיש בקשה להתאזרחות מלאה, אך לשם כך עליו להצהיר נאמנות למדינה, להביא ראיה לכך שאינו מחזיק באזרחות אחרת (כגון אזרחות ירדנית, שתושבים רבים במזרח העיר מחזיקים בה) ולהוכיח שליטה מסוימת בשפה העברית. הבנת סוגיית התושבות היא נדבך מרכזי בהבנת מציאות החיים של הפלסטינים במזרח ירושלים. מחקרי עומק וסקרי דעת קהל שנערכו בקרב אוכלוסייה זו הראו כי הבטחת מעמד התושבות, לצד קבלת זכויות הביטוח הלאומי ושירותי הבריאות הישראליים, הם מן הפרמטרים הראשונים במעלה להעדפה של פלסטינים להתגורר בתחומה המוניציפלי של ירושלים, גם אם לכאורה היו יכולים להשיג דיור זול ואיכותי יותר מחוצה לה.

כיום מונה האוכלוסייה הערבית של מזרח ירושלים כ-320 אלף איש, ועוד כ-50 אלף מתושבי יו"ש השוהים בעיר באופן בלתי-חוקי או מכוח תהליך איחוד משפחות. היא מהווה כ-37 אחוזים מאוכלוסיית ירושלים וכ-20 אחוז מהאוכלוסייה הערבית בארץ. למעשה, ירושלים היא העיר בעלת ריכוז האוכלוסין הערבי-פלסטיני הגבוה ביותר בין הירדן לים (למעט עזה). לשם השוואה, בראמאללה יש כ-280 אלף תושבים, ובנצרת, הנחשבת לעיר הערבית הגדולה בישראל, יש כ-75 אלף תושבים בלבד. מבחינת הרכבה הדתי, האוכלוסייה מורכבת ברובה המכריע ממוסלמים ומיעוטה בלבד הם נוצרים (10 עד 15 אלף איש).

כ-100 אלף מתוך ערביי מזרח ירושלים גרים בשכונות המצויות מחוץ לגדר הביטחון שהוקמה בתוך שטחה המוניציפלי של ירושלים בין השנים 2002–2007. צפיפות

האוכלוסין והבנייה הבלתי-חוקית מאפיינים שכונות אלו עוד יותר מהשכונות שבתוך הגדר. כפי שנפרט בהמשך, הגדר ניתקה את ערביי ירושלים שבעברה הישראלי מרמאללה ומשטחי יו"ש, והעצימה את החיבור שלהם לתשתיות התעסוקה, הרווחה, הבריאות והכלכלה המצויות במערב ירושלים – ולפיכך לחברה היהודית בירושלים.

הגידול באוכלוסייה הערבית במרוצת השנים נבע לא רק מריבוי טבעי גבוה יחסית (המתמתן בשנים האחרונות ומתקרב לזה היהודי, המצוי מצדו במגמת גדילה) – אלא גם מהגירה של אלפי משפחות פלסטיניות מיהודה ושומרון (בעיקר מחברון) לירושלים. משפחות אלו הן כיום חלק הארי של האוכלוסייה הערבית בירושלים. בתחומי העיר ישנם כפרים ושכונות, דוגמת ראס אל-עמוד ואבות-תור, שכמעט כלל תושביהן הם חברונים במקור. משפחות חברוניות אלו השתרשו בירושלים והן מקיימות בה מערך של זיקות הדדיות, שבטיות-חמולתיות, המתאפיינות בקשרי מסחר, נישואין, הסדרת סכסוכים ומחלוקות ועוד.

האוכלוסייה הפלסטינית הירושלמית השורשית עודה נאחזת בעיר. נמצאות בה בין היתר "משפחות אצולה" פלסטיניות כגון נשאשיבי, חוסייני ונוסייבה. אלא שהיא מרגישה כמי שמצויה בתחרות מתמדת על מעמדה הקהילתי, הציבורי והכלכלי עם ערביי חברון ויו"ש ועם אוכלוסייה גדלה והולכת של "ערביי 48", קרי ערבים ישראלים, בפרט מצפון הארץ, שבאו ללמוד בירושלים או להתפרנס בה והשתקעו בתוכה במרוצת העשורים האחרונים. ערביי הצפון מתגוררים באזורים הנחשבים לאמידים יותר בשכונות הערביות, וכן בתוך שכונות יהודיות כגון פסגת-זאב והגבעה הצרפתית. "הירושלמים השורשיים" חשים תסכול רב מכך שהחברונים וערביי הצפון "נוגסים" בירושלים שאינה נחלתם הטבעית.

האוכלוסייה הנוצרית בירושלים, שכאמור התמעטה במרוצת השנים, מתכנסת סביב ריכוזים קהילתיים שבהם היא חשה מוגנת יותר מפני התנכלויות אפשריות של גורמים עוינים מהצד המוסלמי. ריכוז נוצרי ותיק קיים בעיר העתיקה, אך ריכוזים חדשים אפשר למצוא באזורים הנחשבים לאמידים יותר, כגון בית-צפאפה, שראפאת, בית-חנינא ושועפאט. על אף חלקה היחסי הקטן של האוכלוסייה הנוצרית בעיר, הכנסיות הפורסות את חסותן על הקהילות הנוצריות הן גורם כוח משמעותי בה. לכנסיות ישנו תפקיד מדיני-פוליטי חשוב, כמי שמחוות את דעתן בפני הקהילה הבינלאומית על הנעשה בירושלים, בעיקר בתחום חופש הדת והפולחן. יש להן השפעה דרמטית על התיירות בירושלים ובישראל כולה, הנשענת במידה רבה על עולי הרגל הנוצרים. ולבסוף, הן מחזיקות בבעלותן שטחים רבים ואסטרטגיים במערב ומזרח העיר כאחד.

האוכלוסייה הערבית בירושלים היא אוכלוסייה צעירה יחסית, המתאפיינת בעוני רב. על פי נתוני הביטוח הלאומי, שיעור הילדים העניים במזרח ירושלים עומד על 83.4 אחוזים, בהשוואה ל-56.7 אחוזים בקרב ערביי ישראל ו-39.7 אחוזים בקרב

ילדי מערב ירושלים. ההכנסה לנפש במזרח ירושלים עומדת על כ-2,000 שקל בלבד, בהשוואה לקרוב ל-5000 שקל במערב ירושלים. אשר לתעסוקה, אחוז השתתפות הגברים הוא גבוה (בעיקר בעבודות כפיים ומתן שירותים), אולם שיעור ההשתתפות הנשים בכוח העבודה הוא נמוך ביותר: כ-14 אחוזים, לעומת 32 אחוזים בקרב הנשים הערביות בכפרי הגליל. בהקשר זה חשוב לציין כי מזרח ירושלים אינו מקשה אחת, והשוני ברמה הסוציו-אקונומית בשכונות השונות רב.

לכל המסייר בשכונות הערביות ברי כי הן סובלות ממחסור בתשתיות כבישים, ביוב וניקוז, תברואה, חינוך, פנאי, רווחה, קהילה, תרבות וספורט. במרוצת השנים האחרונות מובילה עיריית ירושלים בסיוע המדינה מאמץ מרוכז ונרחב לצמצום פערים ולשיפור רמת השירותים והתשתיות, בדגש על תחומי הכבישים וכיתות הלימוד. אך יש לזכור שמאמץ זה ננקט לאחר עשרות שנות הזנחה שראשיתן עוד בתקופת השלטון הירדני.

באשר למנהיגות הקהילתית במזרח ירושלים, במרוצת השנים חל כרסום משמעותי ביותר במעמד של המוח'תארים הוותיקים. זאת למעט חלק מכפרי דרום מזרח העיר, שהם שבטיים יותר באופיים ומאוכלסים בחלקם באוכלוסייה בדווית, וכפרים בודדים דוגמת עיסאווייה ובית-צפאפה שיש בהם מוח'תארים בעלי מעמד. לנעליה של המנהיגות הוותיקה והשמרנית נכנסה מנהיגות צעירה ודינמית הנוטה פחות ל"ריצוי" מערכות השלטון הישראליות, ומפתחת ביחס אליהן שיח אזרחי עדכני-מודרני של מיצוי זכויות. בקרב מנהיגות זו ניתן למנות אנשי חינוך ורווחה, פעילים קהילתיים, אנשי מסחר ועסקים ועוד, שחלקם רכשו השכלה ישראלית או שהם מצויים במגע ומשא מעמיקים עם החברה הישראלית. לצד זאת חלה עלייה בכוחה של המנהיגות הדתית, שגם לה ישנה אמירה חשובה ביחס לסדרי החיים במזרח העיר – ובפרט ביחס לנעשה באגן הקדוש ומתחם "אל-חרם אל-שריף" (הר הבית) ומסגד אל-אקצא.

לאומיות פלסטינית בירושלים

הלאומיות הפלסטינית הגיעה לשיא הבשלתה והתבססותה במזרח ירושלים בעשר השנים שקדמו לאינתיפאדה הראשונה, קרי בשנים 1977–1987. אש"ף, ותנועת פת"ח בפרט, העמיקו בעשור ההוא אחיזתם הפוליטית בעיר. הדבר בא לידי ביטוי בהקמת סניפי פת"ח בכל אחת משכונות מזרח העיר, כמו גם בכפרים הסמוכים אליה. לצד הסניפים השכונתיים והוועדות המקומיות הוקמה שורה ארוכה של ארגונים ירושלמיים המזוהים עם התנועה: ארגוני נוער, תאי סטודנטים, איגודים מקצועיים ואיגודי נשים. כל אלה פעלו יחדיו תחת מסגרת הגג של "תנוים" הפת"ח. באותן שנים החלו לראות אור בירושלים עוד ועוד עיתונים המזוהים עם אש"ף, וגם בזירה התרבותית לא נפקד מקומו של הארגון, עם הקמת התיאטרון הלאומי הפלסטיני 'אל-חכואת' וייסודן של התאחדויות סופרים ואמנים פלסטינים.²

מי שעמד בראש הממסד הפוליטי הלאומי במזרח ירושלים באותם ימים, והצליח לסחוף ולאחד תחת הנהגתו את רובו הגדול של הציבור המזרח-ירושלמי, היה פיצל חוסייני – בן למשפחת האצולה הירושלמית חוסייני, ובנו של עבד אל-קאדר חוסייני, מנהיג הכוחות הערביים בירושלים במלחמת העצמאות. חוסייני התנהל בעיר באין מפריע, וקיים בה בגלוי ובמוצהר מפגשים וכנסים פוליטיים. מושבו ב"אורינט האוס", המוסד שהקים במבנה שבבעלות משפחתו, הצליח חוסייני להשריש את רוח הלאומיות במזרח ירושלים ויחד עמה לחזק ולהעמיק את התשתית הפוליטית של פת"ח.

שלל המוסדות הלאומיים שהתבססו במהלך אותן שנים במזרח ירושלים נהנו כאמור מפריסה רחבה בעיר, וכן מחופש פעולה בלתי מבוטל ומתקציבי עתק שהגיעו בחלקם הגדול ממדינות ערב. תהליכים אלה עלו בקנה אחד עם ההגמוניה הכללית שהייתה אז לאש"ף בהובלת העניין הפלסטיני בזירה הערבית והבינלאומית כאחד. על הרקע הזה, אש"ף ובראשו פת"ח הצליחו להעמיד במוקד פעילותם את סוגיית ירושלים, תוך שהם פועלים בתוכה וזוכים לאהדה גוברת מצד תושביה.

התחזקותה של הלאומיות הפלסטינית בירושלים באה במידה רבה גם על חשבון ההזדהות עם הממלכה ההאשמית, אשר שלטה בחלקה המזרחי של העיר עד 1967. הכרסום במעמדה של ירדן בא לידי ביטוי בכך שגורמים לאומיים פלסטיניים בעיר החלו משתלבים בעמדות מפתח במוסדות "ירדניים" כגון בית הדין השרעי והווקף. בחלק גדול מהמקרים הדבר נעשה בהסכמה שקטה של הממלכה ההאשמית, מתוך הבנה כי זהו הסנטימנט השלט בקרב האוכלוסייה ומתוך ניסיון לרצות אותה.

פרוץ האינתיפאדה הראשונה ב-1987 היה שעת כושר של ממש לגורמי אש"ף ותנוזים הפת"ח בעיר. הללו ניצלו את ההזדמנות שנקרתה בדרכם להפגין את כוחם ואחיזתם בקרב האוכלוסייה, ואמנם עלה בידם להוביל שורה של הפגנות המוניות בשכונות לצד שביתות תכופות של סוחרים ובעלי עסקים. יתרה מזאת, ההנהגה המקומית בירושלים, ובראשה פיצל חוסייני, זכתה להדק את קשריה עם ההנהגה בתוניס וחבריה קיבלו משקל רב יותר בהנהגת האינתיפאדה.³

מקומו של חוסייני לא נפקד גם משיחות מדריד ב-1991. הוא מילא בהן תפקיד מרכזי בהצבת סוגיית ירושלים על שולחן הדיונים כנציג בלתי-רשמי של העיר. משם קצרה הייתה הדרך להפיכתו של האורינט האוס בהובלת חוסייני למוקד עלייה לרגל לדיפלומטים ובכירים מן הקהילה הבינלאומית, ולמטה בפועל של אש"ף בירושלים. ככזה שימש המוסד כתובת רשמית לרבים מתושבי מזרח ירושלים, וסייע להם בשורה של נושאים ציבוריים ופרטיים.

הקמתה של הרשות הפלסטינית בעקבות הסכמי אוסלו הייתה נקודת מפנה היסטורית, שעוררה ציפיות גבוהות מאוד בקרב תושבי מזרח העיר בכלל ובקרב

תומכי אש"ף בפרט. לא בכדי יצאו אלפים מקרב תושבי מזרח העיר לקדם את פניו של ערפאת ביריחו עם הגעתו לשם לאחר שנותיו הארוכות בכירות ובתוניס. אותם מזרח-ירושלמים ראו בהגעתו של ערפאת ובראשית התבססותה של הרשות הפלסטינית את תחילתה של תקופה חדשה, אשר עשויה להביא בכנפיה שינוי חיובי ומבורך. אחרי יותר משני עשורים של חוסר ודאות באשר למעמדה המדיני של ירושלים ומעמד הפוליטי שלהם עצמם, ראו תושבי מזרח ירושלים את ניצניו של תהליך מדיני, שבמסגרתו הרשות הפלסטינית היא הכתובת האולטימטיבית לשאיפותיהם הלאומיות והפוליטיות.

ואמנם, מיד עם הקמתה של הרשות ביקשו פעיליה לעשות כל שביכולתם כדי לבסס את אחיזתם ושליטתם במזרח ירושלים. מנגנוני הביטחון הפלסטיניים גייסו רבים מקרב פעילי הפת"ח המקומיים לשמש קציני מודיעין כללי או ביטחון מסכל בכל אחת משכונות העיר. הללו ניסו להשליט בכוח את ריבונותם בשכונות, תוך הפגנת נאמנות להנהגה בראמאללה. בתוך כך, הם הקימו כוח שיטור לפתרון סכסוכים מקומיים ורתמו לשורותיהם רבים מבין הנכבדים והבוררים בשכונות. בכך הם ביקשו למצב את עצמם בעיני תושבי מזרח ירושלים ככתובת לאומית וכמקור סמכות פוליטי, שבכוחו לדאוג לשלומם ולעתידם.

אולם עד מהרה נגזז חלק גדול מן התקוות שתושבי מזרח ירושלים תלו בהנהגה הלאומית בראמאללה וברשות הפלסטינית שזו עתה הוקמה. דווקא באותן שנים העמיק הפיצול בין ההנהגה הפלסטינית המקומית בירושלים (אש"ף 'פנים') לבין הנהגת אש"ף שהגיעה מתוניס (אש"ף 'חוץ'). הנהגת הרשות, אשר פעלה כאמור לגייס לשורותיה את פעילי הפת"ח המסורתיים בשכונות, עשתה במקביל כל מאמץ אפשרי להצר את צעדיהם של פיצל חסייני ושל האוריניט האוס, מחשש שמא יהוו מרכז כוח חלופי. ערפאת הקפיא חלק גדול מן התקציבים שהוקצו לאוריניט האוס ולמוסדות ירושלמיים אחרים – ואמנם כמה מוסדות חשובים עזבו את העיר ועברו לראמאללה. כך הלכה ראמאללה והתחזקה על חשבונה של ירושלים. תהליכים אלה עוררו תסכול עמוק בקרב רבים מתומכי אש"ף בירושלים. הם החלו לחוש כי ההנהגה הלאומית שלהם נטשה אותם הלכה למעשה.

מותו של פיצל חסייני ב-2001 בכווית היה ללא ספק זרז נוסף לדעיכה במעמדו של אש"ף בעיר. עד היום מאשימים מקורביו של חסייני את ערפאת על שהתנכל לחסייני שוב ושוב, ככל הנראה מתוך חשש שמא ינסה לרשת אותו, וגרם לו בכך צער גדול ואכזבה עמוקה. לכתו של חסייני פערה חלל גדול בהנהגה הפוליטית במזרח ירושלים וגרמה למזרח-ירושלמים רבים להתרחק מהרשות וממוסדותיה. לתושבי מזרח העיר לא חסרו סיבות להתרחק ממוסדות הרשות ואף להתנתק מהם. התנהלותם הכוחנית ולעתים אף אלימה של אנשי הרשות, לצד שלל הדיווחים על שחיתות בצמרת ועל ניצול לרעה של כוח וסמכות, השפיעו עמוקות על דעת הקהל

במזרח העיר.

האינתיפאדה השנייה, "אנתיפאדת אל-אקצא", אמנם נשאה את דגל המאבק הפלסטיני על ירושלים ועל הר הבית, אולם בפועל נראה כי הביאה להתפוררות כמעט מוחלטת של הרשות הפלסטינית בעיר ולהבנה כי אין בעתיד הנראה לעין חלופה לשלטון ישראל בעיר. סגירתו של האוריינט האוס הנחיתה מכה קשה על ניסיונם של אנשי אש"ף לפעול בעיר בגלוי ובמוצהר. גדר הביטחון שהוקמה בעקבות האינתיפאדה ניתקה את העיר מהעורף הכלכלי-חברתי שלה בכפרים הפלסטיניים ב"עוטף ירושלים" (אבו-דיס, עזריה, אל-ראם ועוד), ובכך ניתקה אותה גם ממוקדי הכוח של הרשות ביהודה ושומרון. היה זה שלב נוסף, סופי כמעט, בתהליך התחזקותה של ראמאללה על חשבון מזרח ירושלים. בעוד זו הראשונה הפכה לעיר תוססת ושוקקת חיים, ירושלים נעשתה שולית מבחינתם של הפלסטינים, ודאי מנקודת מבט חברתית-כלכלית. התבוננות עמוקה יותר על התהליכים הללו מלמדת כי הם הביאו, כאמור, להתחזקותה של זהות מזרח-ירושלמית הנבדלת במידה רבה מזו שבשטחי הרשות הפלסטינית. מכאן קצרה הדרך להתחזקותם של גורמים אחרים בירושלים, המתאגרים את הלאומיות הפלסטינית ומציעים אלטרנטיבה ברורה לדרכו של אש"ף, ועל כך נרחיב בהמשך.

מנקודת מבט עכשווית נראה כי ארגון אש"ף ותנועת הפת"ח בירושלים עדיין סובלים מאותם חולאים שתיארנו קודם. הטענות בדבר שחיתות והתנהלות בריגנית מצד אנשיהם נשמעות כל העת, ונדמה כי הפיצולים הפנימיים בשורותיהם לא עברו מן העולם. מן העבר האחד ניצבות המשפחות הירושלמיות הוותיקות, דוגמת חוסייני ונוסייבה, אשר נפגעו קשות ממותו של פיצל חוסייני ומסגירת האוריינט האוס. מן העבר השני ניצבים ה"חברונים", המהווים כיום רוב בקרב תושבי מזרח ירושלים. נדמה כי היריבות ההיסטורית והאיבה ההדדית בין שני הצדדים מעולם לא פסקו, וניתן לראותן כיום במידה רבה כגלגול של המתרחשות הישנה בין ערפאת ונאמניו לבין פיצל חוסייני ואנשיו.⁴ ברבות מן השיחות שאנו עורכים עם בני המשפחות הוותיקות בעיר עולים כעס ותסכול על שאבו-מאזן ממשיך את דרכו של ערפאת בכך שהוא מעביר תקציבים זעומים ביותר לטובת תושבי מזרח ירושלים, לעומת הערים הפלסטיניות ביו"ש. נראה אפוא כי המגמה שתיארנו קודם לכן, של התרחקות ממוקדי הכוח של הרשות הפלסטינית ולעתים אף מאש"ף ומפת"ח עצמם, נמשכת במזרח ירושלים גם כיום ואף ביתר שאת.

על הרקע הזה מעניין לראות כיצד מנסים בכל זאת פעילי הרשות והפת"ח בירושלים להשיב את כבודם האבוד בעיר. מן העבר האחד אנו רואים ניסיון של אנשי תנזים הפת"ח בעיר, בעיקר בהובלתו של עדנאן ע'ית', להקשיח עמדות נגד כל נורמליזציה עם ישראל ולהתבטא בזכות מאבק מזוין, לעתים אף תוך התנגשות גלויה עם אבו-מאזן ואנשיו. ע'ית' ושכמותו מודאגים מן הזליגה האטית של תומכיהם אל עבר

תנועות אחרות, בעיקר אלו האסלאמיסטיות, ועל כן הם מנסים שלא להישאר מאחור ומובילים קו רדיקלי יותר ורטוריקה אלימה יותר. מן העבר השני אנו שומעים מעת לעת על פועלו של עדנאן חוסייני, בן משפחתו של פיצל חוסייני, המוגדר היום כמושל מחוז ירושלים וכשר לענייני ירושלים ברשות הפלסטינית. הלה משקיע רבות בניהול המאבק נגד "ייהוד" ירושלים בזירה המקומית ובזירה הבינלאומית. ואמנם, עיקר התקציב שעדנאן חוסייני שולט עליו מוקדש לניהול מאבקים משפטיים וציבוריים נגד מכירת נכסים ליהודים, נגד הכנסת תכנית הלימודים הישראלית לבתי הספר, ונגד הריסת בתים בלתי חוקיים במזרח העיר, תוך הדגשת ממד ההיאחזות בקרקע ('צ'מוד'). מעת לעת, כך אנו מדווחים, דואג חוסייני להעביר סכומי כסף לסוחרים בעיר העתיקה שנפגעו כלכלית, במטרה לרכך במעט את כעסם של הסוחרים על הרשות.

ככלל, ניתן לומר כי פעילותה של הרשות בעיר כיום מתמצה כמעט אך ורק בממד הסימבולי של מאבק נגד ההסכנה לנוכחות הישראלית במזרח העיר ו"ייהוד" ירושלים. על אף כל הצעדים הללו, נראה כי גם אנשי התנוזים מזה וגם אנשי הרשות מזה אינם מצליחים לתרום תרומה של ממש לשיפור איכות חייהם של תושבי מזרח העיר. חרף ניסיונותיהם החוזרים ונשנים להרוויח נקודות בדעת הקהל המקומית ולהוביל מאבקים פוליטיים ותקשורתיים בעלי ערך סימבולי, נדמה כי אינם מצליחים "להתנחל" כבעבר בלבבות התושבים. ולראיה, בבחירות האחרונות להנהגת פת"ח בשכונת א-טור, הנחשבת לאחד ממעוזי התנועה, השתתפו כ-200 מצביעים בלבד; ובכלל, מזה זמן כבר כמעט שאין מצטרפים חדשים לשורות התנועה – לא בשכונה זו ולא בשכונות אחרות.⁵

עליית הזהות האסלאמית-דתית

הזכרנו בחטף, ועתה נרחיב: התנועות האסלאמיסטיות הולכות ומתחזקות על חשבונן של התנועות הלאומיות ה"חילוניות". כידוע לכל המתבונן בנעשה במרחב המזרח-תיכוני, אין מדובר בתופעה ייחודית לציבור הפלסטיני או לזה הירושלמי, אלא בתופעה רחבת היקף וכמעט חובקת כול. התפרקות המסגרת הלאומית ה"חילונית", ועליית קשת של זהויות דתיות, אתניות או שבטיות אשר חוצות לא פעם את גבולות הלאום והמדינה, הן כבר עובדה מוגמרת במרחב כולו. במגעד רחב זה של זהויות חדשות-ישנות אנחנו יכולים למצוא רעיונות של האחים המוסלמים לצד תפיסות סלפיות ואידאולוגיות המקדמות הקמתה של ח'ליפות אסלאמית.

ייתכן כי תהליכים אלה מתרחשים באופן מואץ בירושלים, שאוכלוסייתה איננה אלא אוסף של פרטים וקהילות בעלי מאפייני רקע שונים – "חברונים" לצד "ירושלמים", אוכלוסייה עירונית לצד אוכלוסייה כפרית ובדואית, וכן הלאה. העובדה שהחוק הישראלי הוחל על כל אלה יחדיו היא אשר זימנה להם בהדרגה גורל משותף, אולם גם כיום, חמישים שנה לאחר החלת החוק הישראלי, היריבויות הפוליטיות והתחרות

בין קבוצות אינטרסים שונות עדיין עומדות בעינין. על הרקע הזה אפשר להבין מדוע המסגרת הלאומית המשותפת היא כה שבירה, ומדוע היא מאותגרת כל העת.

לטענתנו, ההתרחקות מהמסגרות הלאומיות המובהקות מכוננת במזרח ירושלים קשת של זהויות שאפשר לכנותן זהויות היברידיות. מצד אחד, יש בהן ממד מקומי מאוד, המבטא זיקה חזקה ומיידית לירושלים בכלל ולהר הבית בפרט. מצד שני, יש בהן ממד החוצה את גבולות העינין הפלסטיני המקומי אל עבר פרספקטיבה היסטורית רחבה ועמוקה יותר. שני הממדים הללו אינם עומדים בסתירה, אלא במידה רבה משלימים ומזינים זה את זה. דווקא הזיקה המובלטת לירושלים ולהר הבית מאפשרת התרפקות על העבר הערבי-אסלאמי המפואר (גם אם לעתים מדומיין) שלהם, ואף מטפחת את הכמיהה להשיב את הסדר ההיסטורי ההוא על כנו. מנקודת מבטו של המזרח-ירושלמי, כאשר אין בעתיד הנראה לעין חלופה לשלטון ישראל בעיר, וכאשר המציאות מזמנת שוב ושוב אתגרים ומשברים פנימיים, הפנייה לזהות היברידית נעשית צעד טבעי ומובן.

הנהגים העיקריים מן התמורות המתרחשות בקרב אוכלוסיית מזרח העיר הם ללא ספק הגורמים המזוהים בעיר עם תנועת חמאס, עם הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, או עם האחים המוסלמים בהקשרם הרחב יותר. בבחירות למועצה המחוקקת הפלסטינית שנערכו ב-2006 זכתה חמאס בארבעת המושבים שהוקצו למוסלמים במחוז ירושלים. בסקר של מכון וושינגטון שנערך ביוני 2015 דיווחו 39 אחוזים מהמזרח-ירושלמים כי תנועת חמאס מייצגת יותר מכל השאר את השתייכותם הפוליטית. 37 אחוזים מתוך כלל המשיבים לסקר השיבו כי "להיות מוסלמי טוב" נמצא בראש סולם הערכים האישי שלהם.⁶

במזרח ירושלים, חמאס ואחיותיה אינן מסגרת ארגונית רשמית, מוגדרת וסדורה. מדובר בשורה של אגודות, עמותות והתארגנויות אד-הוק, לעתים ברמה שכונתית ולעתים ברמה רחבה יותר, שאינן נושאות במפורש את דגל חמאס, אולם ברי לכול כי הן מזדהות עם התנועה ועם ערכיה. יש מאנשיהן שהם אנשי חמאס מובהקים, הקשורים בעבותות למנהיגות שמקום מושבה בראמאללה, וישנם גם אחרים המזדהים עם דמויות כמו ראיד צלאח, ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, או בן בריתו עכרמה צברי, מי שכיחן בעבר כמופתי של ירושלים מטעם הרשות הפלסטינית וכיום הוא נציגה המובהק והבולט של תנועת האחים המוסלמים בעיר. כולם כאחד חולקים אותה תשתית אידיאולוגית של תנועת "האחים", אולם הם נבדלים אלה מאלה במוקדי התמיכה, המימון וההזדהות העיקריים שלהם, כמו גם בדגשי הפעילות שלהם. כך למשל, כפי שנראה בהמשך, עכרמה צברי וראיד צלאח מייצגים כיום יותר את טורקיה ואת קטר מאשר את הנהגת חמאס היושבת ביו"ש או ברצועת עזה, ובכך מזוהים יותר עם הרשת העולמית של "האחים".

מדינת ישראל אוכפת את האיסור על פעילות חמאס בעיר, ולכן חלק גדול מן הפעילות מתקיים באופן מחתרתי למדי, תוך הצנעת השיוך התנועתי-ארגוני. מאחר שמנהיגי החמאס נאלצים לפעול בצל, התרגלנו במשך שנים לראות את השיח' ראיד צלאח ואנשיו ניצבים בחזית הפעילות הציבורית, בעיקר בהקשרי הר הבית. עתה, משעה שהפלג הצפוני של התנועה האסלאמית הוצא גם הוא אל מחוץ לחוק, אנו נחשפים בעיקר לפועלו של השיח' צברי. מטבע הדברים, ההשלכות של הוצאת התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק תיוודענה רק בשנים הקרובות: לצד האפשרות הסבירה שאנשיה יוסיפו לפעול במחתרת ובאצטלה כזו או אחרת, תיתכן גם כניסתם של שחקנים נוספים, שעל חלקם נרחיב בהמשך.

מטבע הדברים, כלל הגורמים המזוהים עם חמאס ועם האחים המוסלמים בעיר מקדישים את מרב זמנם ומרצם לפעילות "דעוה", המתבטאת בעיקר במפעלות צדקה וחינוך של צעירים ונוער לערכים אסלאמיים. הרציונל הבסיסי העומד בבסיס פעילות זו הוא ההבנה כי רק באמצעות השקעת מאמצים בחינוך הדורות הבאים של מוסלמים בירושלים ניתן יהיה בבוא העת להשיב על כנו את הסדר ההיסטורי של שלטון האסלאם על העיר ועל מקומותיה הקדושים. לצד פעילות הדעוה מנסים הגורמים האסלאמיסטיים, לעתים קרובות בהצלחה רבה, לבצר את אחיזתם במוקדי כוח שכונתיים שהיו מזוהים עם הפת"ח ועם הרשות הפלסטינית. כך למשל הופכים ועדי ההורים במזרח העיר לזירת התגוששות בין אנשי חמאס לאנשי פת"ח, ולא אחת ידיהם של הראשונים על העליונה. גורמים אסלאמיים משתלטים בחלק מהשכונות על ועדי פעולה שכונתיים, על צוותי חירום, על ועדי נוער ועל תנועות של צעירים ונשים. מוקדי ההתבססות והאחיזה של הגורמים האסלאמיסטיים הם בעיקר בשכונות דרום-מזרח העיר, שלהן אופי יותר מסורתי-חמולתי המהווה כר פורה לתהליכים מעין אלה. זאת, כפי שנראה בפרק הבא, לצד פעילותם הענפה בהר הבית.

כאמור, הדגש העיקרי בפעילותם של אלה הוא פעילות דעוה אזרחית, המופנית בעיקר לנוער, נשים וילדים. אולם לא פעם מתוח קו ישר בין פעילות זו לבין רדיקליזציה והצטרפות פעילה למאבק חמוש נגד ישראל. הביטוי המובהק ביותר לכך הוא הפעילות ברשתות החברתיות. בשנתיים האחרונות פיתחנו מתוקף עבודתנו היכרות צמודה וקרובה עם שורה ארוכה של קבוצות ועמודי פייסבוק הפועלים במזרח העיר, ואשר זוכים לרבות עוקבים, בעיקר משורות הצעירים. בקרב שלל העמודים הללו לא נפקד מקומם של העמודים האסלאמיסטיים, הפועלים בכסות כזו או אחרת, ואשר מאדירים מחבלים, שהידים ואסירים וקוראים במפורש להתנגדות אלימה לישראל. עמודים מהסוג הזה דאגו להפיץ ולקדם בשנתיים האחרונות 'האשטגים' דוגמת "אינתיפאדת הסכינים", "קום והתנגד", "דקור" ועוד. בעמודים אלה אנו מתוודעים שוב ושוב לאופן שבו עלילת "אל-אקצא בסכנה" משמשת כלי תעמולה, ולהיקף בלתי-נתפס של דיסאינפורמציה סביב פעילות ישראל בהר הבית ובכלל.

כדי להשלים את התמונה, עלינו לעמוד על פעילותו של שחקן נוסף התורם להתחזקותם של גורמי האחים המוסלמים בירושלים ובהר הבית, ואף נהנה ממנה: טורקיה. מעורבותו הגוברת של משטר ארדואן, המשמש כיום הפטרון הראשי של תנועת האחים המוסלמים בעולם, מלמדת כי המתרחש בירושלים הוא חלק ממהלך רחב יותר של יצירת הגמוניה טורקית אזורית על חשבונם של שחקנים אחרים. המפסידה העיקרית מהנוכחות הטורקית הגוברת היא ירדן, אשר במשך שנים נהנתה מן המעמד של שומרת המקומות הקדושים ושל פורסת החסות על תושבי מזרח העיר. בשנים האחרונות התכרסם מעמדה בעיר בהדרגה, עד כי הצטמצם לשמירה על 144 הדונמים של הר הבית בלבד, כהצרתו של המלך עבדאללה עצמו. לאמתו של דבר, גם בהר הבית מעמד זה מצטמצם והולך, ולתוך הוואקום הזה, הן ברחבי העיר הן בהר הבית, נכנסת טורקיה.

טורקיה של ארדואן נהנית כיום מאהדה חסרת תקדים בקרב תושבי מזרח ירושלים. דגלי טורקיה נתלים לא אחת על גגות בניינים במזרח העיר ואף ברחבת הר הבית, והתרבות הטורקית זוכה בעיר לעדנה המתבטאת בלימודי השפה ובנוכחות של המוזיקה והמאכלים הטורקיים. תמיכתם הפומבית של הטורקים בעניין הפלסטיני ובסוגיית אל-אקצא, ובחירתם להזרים מיליוני דולרים למזרח ירושלים, נושאות להם פירות רבים של אהדה ותמיכה. מעורבותם מתאפשרת הודות לשיתוף הפעולה שלהם עם גורמי האחים המוסלמים בעיר, המשמשים לא אחת בני בריתם ועושי דברם. על פי מקורות במזרח ירושלים שאנו משוחחים עמם באופן תדיר, הטורקים מממנים חלק גדול מפעולות הדעוה בעיר: אגודות צדקה, ארגוני נשים, אירועי פנאי ותרבות, פעילויות לנוער ועוד. שיח' עכרמה צברי, הפורש את חסותו על חלק גדול מהארגונים הללו, הפך הלכה למעשה לדמות המזוהה ביותר עם הפעילות הטורקית בעיר. את שלל פעולותיה והשקעותיה במזרח העיר מבצעת טורקיה באמצעות זרועותיה הארוכות – סוכנות הסיוע הממשלתית שלה, הקונסוליה הטורקית בעיר, ושורה של ארגונים טורקיים שלהם סניפים מקומיים בישראל או באיו"ש.

יש לתת את הדעת גם לכוח עולה נוסף, והוא מפלגת השחרור האסלאמית, או בערבית "חזב אל-תחריר", הזוכה לכמה אלפי תומכים בעיר. שלא כתנועת האחים, המנסה לפעול בתוך הסדר המדינתי הקיים ואיננה שוללת לחלוטין את מדינות הלאום, מפלגת השחרור היא תנועה פונדמנטליסטית-סלפית השוללת את מושג הלאומיות מכול וכול, ומבקשת לכונן ח'ליפות אסלאמית אחת שתנהג על פי חוקי השריעה בלבד. שורשיה ההיסטוריים של התנועה הם בירושלים. בה היא נוסדה ב-1953 כתנועת אופוזיציה לממלכה ההאשמית ולכל המשטרים הערביים הנושאים סממנים "מערביים" ואינם מקיימים את חוקי השריעה. כיום יש לתנועה סניפים בכל רחבי העולם, ונראה כי בשנים האחרונות היא נהנית מעדנה של ממש, גם בירושלים, עם חזרתו של רעיון הח'ליפות לקדמת הבמה.

על אף שורשיה הירושלמיים, תנועת השחרור איננה תנועה פלסטינית כלל ועיקר, ותומכיה בשטחי ירושלים והגדה, כמו גם בשטחי יהודה ושומרון, אינם מגדירים את עצמם כפלסטינים במובן הלאומי של המילה, אלא רואים ב'פלסטיין' מחוז ממחוזותיה של הח'ליפות שתקום לעתיד לבוא. בהקשר הפלסטיני, אנשי המפלגה קוראים תגר על שלטונה של הרשות הפלסטינית ועל מעמדה של ירדן כשומרת המקומות הקדושים, ובאורח מעניין עוסקים פחות במעשיה של ישראל. לפי ראייתם, היעלמותה של ישראל מירושלים וממסגד אל-אקצא היא רק שאלה של זמן, ולעתיד לבוא, כשזה יקרה, הם יהיו אלה שיזכו בככורה, לא הרשות הפלסטינית ואפילו לא האחים המוסלמים. בחזונם, מסגד אל-אקצא יהיה הבמה שעליה תוכרו הח'ליפות האסלאמית העולמית.⁷

כיתר התנועות האסלאמיסטיות, גם תנועת השחרור עוסקת בראש ובראשונה בפעילות דעוה אזרחית, בעבודה עם נוער, נשים וילדים. לצד פעילותם הרבה בהר הבית נהנים אנשי התנועה מנוכחות בכמה מסגדים במזרח העיר. הבולט שבהם הוא מסגד אל-רחמן בבית-צפאפה, שבו משמש כדרשן הראשי השיח' עצאם עמירה. עמירה, תושב ויליד הכפר צור-באהר בדרום-מזרח העיר, הוא המנהיג והדרשן הבולט ביותר של התנועה במזרח ירושלים, והוא נהנה ממעמד של איש דת מלומד ומוערך. לצד פעילותו במסגד אל-רחמן נושא עמירה מעת לעת דרשות במסגד אל-אקצא ומלמד שיעורי דת במסגדים שונים בעיר. בשיעוריו ובדרשותיו מרבה עמירה להתבטא במושגים של מלחמת תרבויות בין תרבות האסלאם לבין תרבות המערב. הוא יוצא שוב ושוב נגד המעצמות ומאשים אותן בכפירה ובביזוי קודשי האסלאם. עמירה איננו בוחל גם בדברים קשים נגד הנצרות ונגד הנוצרים בכלל ובירושלים בפרט, ותוקף תנועות לאומיות כמו הפת"ח המבקשות לקרב אליהן את הנוצרים במקום לראותם כבני חסות בלבד.

מלבד פעולות הטפה ודרשנות במסגדים נהנית התנועה מהשפעה הולכת וגוברת גם בקמפוסים ברחבי יהודה ושומרון, למורת רוחה של הרשות הפלסטינית המנסה להצר את צעדיה. אוניברסיטת אל-קדס הסמוכה לירושלים, שרבים מתלמידיה באים משכונות מזרח העיר, הפכה בשנים האחרונות לאחד ממוקדי הפעילות המרכזיים של התנועה. השפעה זו מתבטאת מטבע הדברים גם ברשתות החברתיות. חיפוש פשוט במרחבי הפייסבוק יגלה כמה עשרות קבוצות המזוהות עם התנועה ואשר זוכות לאלפי עוקבים ממזרח ירושלים.

תנועת השחרור איננה תנועה של ג'יהאד אלים. האקטיביזם שלה מופנה מאז ראשית דרכה ל"הכשרת הלבבות" לקראת הקמת הח'ליפות ולא להקמת גייסות שיצאו להילחם ב"כופרים" כאן ועכשיו. עם זאת, האזנה לדרשות יום השישי של השיח' עמירה ושל שיח'ים אחרים המזוהים עם התנועה איננה מותרת מקום לספק בדבר ההשפעה האפשרית של דבריהם על צעירים שיבחרו ללכת בכל זאת בדרך

הג'יהאד האלים. הדרשות עוסקות בנושאים מופשטים לכאורה, אך מחזקות בדרכן את הרדיקליזציה בקרב הצעירים המזרח-ירושלמיים, שתוצאותיה אלימות ועלולות להיות הרות אסון.

גבול דק חוצץ בין חזב אל-תחריר, הנמנעת כאמור מדרך הג'יהאד האלים, לבין ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש), וסביר להניח כי מעת לעת הוא נחצה. ראשי התנועה הסתייגו לא פעם מדאע"ש וממעשיו האכזריים. אולם העובדה ששתי התנועות הן תנועות סלפיות הדוגלות בהקמת הח'ליפות עשויה להביא תומכי תחריר לחצות את הקווים מתודעה של "סלפיה" לתודעה של "סלפיה-ג'יהאדיה" ולהצטרף לשורות דאע"ש. ייתכן כי כך ניתן להסביר את צמיחתם של תאי דאע"ש ופעילי דאע"ש במוקדים שונים בעיר, דוגמת המחבל פאדי קונבר, שביצע את פיגוע הדריסה בארמון הנציב בראשית 2017, או התארגנות דאע"ש שנתפסה כמה חודשים קודם לכן במחנה הפליטים שועפאט.

הר הבית כזירת התגוששות

עסקנו עד כה בתהליכים רחבים המשתרעים על פני רוב שכונות מזרח העיר. אולם כדי להבין את הסיפור המזרח ירושלמי לאשורו עלינו לצלול מעט יותר פנימה, אל הנעשה ברחבת הר הבית, ולעמוד מקרוב על הדיאלקטיקה המעניינת שנוצרה בין התהליכים המתחוללים בשכונות מזרח העיר לבין התהליכים המתחוללים על ההר.

נקדים ונאמר כי אנו מזהים בהקשר הזה תנועה דו-כיוונית: מה שמתרחש בהר הבית משליך כל העת על הנעשה בשכונות מזרח העיר, ומה שמתרחש בשכונות משליך על הנעשה על ההר. כך, בהזכירנו את הממלכה ההאשמית, ציינו כי היא צמצמה בהדרגה את מעורבותה בתהליכים הפוליטיים והחברתיים המתרחשים בעיר, וזאת ככל הנראה כדי לרכז את מאמציה בהר הבית. לכך הייתה תוצאה מיידית ובלתי רצויה מצד ירדן: גם מעמדה על הר הבית החל להתערער, וגורמים שונים החלו לכרסם בו ולאטגרו אותו. אחד הביטויים המובהקים לכך הוא העובדה שרבים מקרב עובדי הווקף הירדני על הר הבית לא תמיד סרים למרותה של הממלכה, ולעתים קרובות מגלים נאמנות גם לגורמים אחרים.

שתי הקבוצות המתאגרות כיום את ירדן בהר הבית יותר מכול הן, מחד גיסא, הגורמים המזוהים עם האחים המוסלמים (חמאס, התנועה האסלאמית ואחרים), ומצד שני הגורמים המזוהים עם חזב אל-תחריר. הראשונים נהנו בשנים האחרונות מחופש תנועה רב בהר, בעיקר באמצעות ה'מַראבְטִין' וה'מַראבְטַת', המפגינים הקבועים שהם הפעילו על ההר בניסיון להעצים את עלילת "אל-אקצא בסכנה". גורמים אלה אף הצליחו למשוך להר חלק מפעיליות הדעוה שלהם כגון קייטנות נוער ואירועי תרבות ופנאי לנשים ולילדים. הוצאת התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק

תביא מטבע הדברים לפגיעה מסוימת במעמדם של אלה על ההר, אולם סביר להניח כי ימצאו להם דרכים חלופיות לפעול, גם אם תחת הגבלות כאלו ואחרות. גם אנשי תחריר נהנים מחופש פעולה על ההר, ולדרשניהם יש חלק פעיל בדרשות על רחבת ההר. חופש פעולה זה הגיע לשיאו בסוף 2015, שעה שאנשי התנועה הצליחו להקהיל שם מאות תומכים ולקיים באין מפריע הפגנה קולנית בעד רעיון הח'ליפות.

ניתן אפוא לראות כיצד התחזקותם של שני הגורמים הללו – האחים המוסלמים ותחריר – בשכונות מזרח העיר, מתאפשרת הודות לעלייה בכוחם על ההר, ובה בעת מזינה את העלייה הזו.

כפי שכבר רמזנו, האיום הגדול ביותר על הממלכה ההאשמית בהר הבית מגיע מצד טורקיה. כדי להבין את המשוואה העדינה שנוצרה בין ירדן וטורקיה יש לחזור לאירועי מאי 2015. ב-23 בחודש המון פלסטיני הפריע לדרשה ולניהול התפילה של הקאדי הראשי (קאדי אל-קדאת) מירדן, ד"ר אחמד אל-הליל, במסגד אל-אקצא, וגירש אותו לבסוף בנחת זרועו. שורש האירוע אירע ימים אחדים קודם לכן, עת ביקר בהר הבית שר הדתות של טורקיה פרופ' מוחמד גורמאז. הוא התקבל שם ביראת כבוד ודבריו נשמעו בעניין רב.⁸ הטורקים הזרימו בשנים האחרונות סכומי כסף לא מבוטלים לעושי דברם על הר הבית, לשורה של פעילויות על ההר: קבוצות קריאת קוראן, הובלת מתפללים למסגד וממנו, סעודות אפטאר ברמדאן, מבצעי שיפוץ וניקיון ועוד. ככלל, ניתן לומר כי הכוחות האסלאמיסטיים על ההר פועלים, בין אם במתכוון ובין אם לאו, לטובת טורקיה ולרעת ירדן. אפשר שבראייתם, החלפת הנוכחות הירדנית בנוכחות טורקית תהיה צעד חיובי ומבורך.

גם מקומם של פת"ח ושל הרשות הפלסטינית איננו נפקד מרחבת אל-אקצא, ונראה כי נוכחותן שם קשורה במידה רבה דווקא להיחלשותן בשכונות מזרח העיר. אנשי הרשות, שנוכחים לראות כיצד הגורמים המתחרים בהם קונים להם שביטה בהר, משקיעים מאמצים רבים בניסיון לבצר את אחיזתם במקום. הדרך לשם עוברת לא פעם בהתנגשויות ובכיפופי ידיים עם ירדן, ובניסיון להשפיע על פקידי הווקף שיפעלו לצדם. על הרקע הזה ניתן להבין גם את הפעילות הנמרצת של הרשות בזירה הבינלאומית, ובייחוד בזירת אונסק"ו, בניסיון להגן לכאורה על קודשי האסלאם מפני השתלטות ישראלית. בכך מעבירה הרשות למבקריה את המסר שהיא-היא המגן האמתי של אל-אקצא ושל ירושלים מפני סכנת ה"ייהוד", ובה בעת נוגסת בתפקיד ההיסטורי של ירדן כשומרת ההר. צעדים אלה של הרשות אולי מקנים לה כמה נקודות בדעת הקהל המקומית, אך נראה שאינם משנים את מגמת ההתחזקות של הגורמים המתחרים בה.

בין רדיקליזציה לנורמליזציה

לסיכום דברינו עד כה ניתן לומר כי התפרקות המסגרות הלאומיות ה"חילונית" בירושלים מביאה לעלייה בכוחם של הגורמים האסלאמיסטיים בעיר, הטומנת בחובה פוטנציאל ממשי לרדיקליזציה, בעיקר של צעירים – וזו נותנת את אותותיה בעצם הימים הללו. אך כדי להשלים את התמונה עלינו לעמוד על מגמה נוספת, הפוכה במהותה, הנובעת אף היא במידה רבה מהתפרקות המסגרות הלאומיות ה"חילונית": מגמה של נורמליזציה עם המערכת הישראלית ואף ניסיון להשתלב בה. על מגמה זו מרחיב מאמרו של נדב שרגאי בגיליון זה, וכאן ניגע בה בקצרה.

ניתוח יסודי של התהליכים שתיארנו עד כה מוביל אותנו למסקנה שרבים מקרב המזרח-ירושלמים, שנאשו מהאפשרות שהממסד הלאומי הפלסטיני בירושלים ישפר את מצבם ואת מעמדם, בוחרים יותר ויותר להסתמך על עצמם, ונוקטים גישה פרגמטית הרבה יותר מבעבר. העובדה שבאופן הנראה לעין לא מסתמנת חלופה לשלטון ישראל בעיר תורמת גם היא, מטבע הדברים, לבחירה בגישה זו. אם בעבר נהוג היה לראות את הממשק בין תושבי מזרח העיר לבין המערכת הישראלית כמתרחש במסדרונות הביטוח הלאומי ומשרד הפנים בלבד, הרי עתה קמות עוד ועוד פלטפורמות המבטאות השתלבות מואצת של המזרח-ירושלמים במערכת הישראלית.

מן הסקר האחרון של מכון וושינגטון בקרב תושבי מזרח העיר, שנערך ביוני 2015, עולה כי 52 אחוזים מהם יעדיפו בכל הסדר עתידי להיות אזרחי מדינת ישראל, ורק 42 אחוז מעדיפים להיות אזרחי המדינה הפלסטינית. נתונים אלה מבטאים המשך ואף התחזקות של מגמה שהחלה לפני כמה שנים. לשם השוואה, בסקר דומה שנערך ב-2010 עמד שיעורם של אלה שביקשו להישאר בריבונות ישראלית על 33 אחוז בלבד, וב-2011 הוא עלה ל-40 אחוז. המשתתפים בסקר העידו על שורה של סיבות פרקטיות לבחירתם – הכנסה גבוהה יותר בישראל, שירותי רפואה מתקדמים, זכויות סוציאליות, חופש תנועה ועוד.⁹

הנתון הדרמטי ביותר בהקשר זה, המבטא את הרצון העז להישאר תחת ריבונות ישראלית בכל תרחיש, הוא הגידול העצום במספרם של אלה המגישים בקשות לאזרחות ישראלית.¹⁰ במהלך 2016 הוגשו למשרד הפנים יותר מאלף בקשות התאזרחות, לעומת כמה עשרות בודדות ב-2003. לצד זאת, ניתן להצביע על שורה ארוכה של מסגרות ללימודי עברית שהוקמו במזרח ירושלים בשנים האחרונות. נראה כי הדור הצעיר במזרח העיר כיום, בניגוד אולי לדור ההורים, שואף לרכוש את השפה העברית ולהשתמש בה בעיקר לצורכי לימודים גבוהים ותעסוקה איכותית.

שיקולים אלה הם גם העומדים ככל הנראה בבסיס רצונם ההולך וגובר של הורים במזרח ירושלים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר המלמדים על פי תכנית הלימודים

הישראלית. מסקר שערכנו לאחרונה מטעם עיריית ירושלים בקרב הורים ממזרח העיר עולה כי קרוב ל-48 אחוזים מן ההורים שילדיהם לומדים לקראת בגרות פלסטינית (תוג'יהי) מעוניינים במסגרות חלופיות לילדיהם. מבין שלל החלופות, תכנית הלימודים לקראת בגרות ישראלית זוכה לאחוזי ביקוש גבוהים במיוחד. כבר היום אנו עדים לנסיקה במספר הניגשים לבגרות ישראלית במזרח ירושלים. בעשור האחרון חלה עלייה של מאות אחוזים: ממאות בודדות לקרוב ל-5,000 תלמידים הלומדים כיום על פי התכנית הישראלית. גם במוסדות אקדמיים ישראלים ניתן למצוא היום הרבה יותר סטודנטים מזרח-ירושלמים מבעבר. המכינות הקדם-אקדמיות במזרח ירושלים, חלקן הגדול בסבסוד ממשלתי ישראל, נהנות מביקוש הולך וגובר, וכך גם המכללות השונות הפועלות במערב העיר, דוגמת הדסה ועזריאלי.

גם בהקשרי כלכלה ותעסוקה אנו עדים למגמות פורצות דרך שלא נראו כמותן בעבר. חממת הסטארט-אפים שהוקמה לאחרונה במזרח העיר כבר מביאה יזמים ראשונים לקדם מיזמים בתחום התוכנה והביו-מד. מרכז התעסוקה שנפתח ב-2015 במימון ממשלתי בשכונת שועפאט טיפל כבר בקרוב לאלפי לקוחות בהכשרות תעסוקתיות, בקורסים ובסדנאות. קרוב ל-40 אחוז מהפונים למרכז הושמו במקומות עבודה ברחבי העיר, מזרח ומערב כאחד.

הגידול במספרם של תושבי מזרח העיר שרכשו השכלה אקדמית מביא לציאה אטית אך מתמדת מעבודות בסטטוס נמוך אל ענפי השירותים והמכירות, הבריאות ועוד. כן מסתמנת עלייה בדרגי העבודה של מזרח ירושלים בענפי התעשייה והבנייה. ייתכן מאוד שבעתיד הקרוב נראה יותר בעלי מקצועות חופשיים ממזרח העיר, כעורכי דין, רופאים ורואי-חשבון – תפקידים שהיו נתונים באופן מסורתי לערבים אזרחי ישראל בירושלים.¹¹

מנקודת מבטנו בעיריית ירושלים, אנו עדים למגמה יוצאת דופן של הכרה גוברת מצד הציבור המזרח-ירושלמי בעירייה ובמוסדותיה. העירייה איננה נתפסת כיום רק כזרוע ארוכה לגביית ארנונה ומסים, אלא גם כגוף שלטוני שניתן למצות ממנו את מלוא הזכויות והשירותים. כך, אנו מוצאים את עצמנו בדיאלוג מתמיד עם שורה של מנהלים קהילתיים המייצגים את שכונות מזרח העיר, ואשר עובדים בשיתוף פעולה מלא עם העירייה לשפר את איכות החיים של תושבי השכונות. לאחרונה אף הוקם מנהל קהילתי חדש, החולש על שכונות אבו-תור וסלואן, ובשטח כבר ניכרים הפירות הראשונים של עמלו. לצד המנהלים הקהילתיים קמים במזרח העיר בשנים האחרונות יותר ויותר ועדי הורים הנמנעים מן הזיהוי הפוליטי של פת"ח או חמאס, ובוחרים לפעול באופן מקצועי ובלתי-תלוי עם העירייה ורשויותיה. הללו, בניגוד לוועדי ההורים הפוליטיים, אינם חוששים להביע את רצונם בתכנית הלימודים הישראלית. גם העובדה שבשנים האחרונות היינו עדים להפגנות מחאה של תושבים ממזרח העיר בכיכר העירייה איננה מטרד בעינינו. זו תופעה מבורכת, המבטאת הכרה דה-פקטו

בעירייה ככתובת למצוקות התושבים ולבעיותיהם.

מה יהיה ומה עושים

מהי, אם כן, המשמעות של להיות "מקדסי" (ירושלמי) כיום? כפי שראינו, משמשות כאן בערבוביה מגמות שונות וסותרות, אשר אינן יכולות לדור בכפיפה אחת. חרף הסתירה הפנימית הנראית לעין, אנו מתרשמים כי רבים מקרב המזרח-ירושלמים מקיימים בתוכם את שני היסודות הללו בעת ובעונה אחת. אף על פי כן, אנו מאמינים כי מגמה אחת יכולה לגבור על רעותה. אפשר שאידאולוגיות מבית האחים המוסלמיים מזה ואידאולוגיות סלפיות מזה ייתרגמו בבוא העת להחרפת המאבק נגד הנוכחות הישראלית בירושלים ולפריצתם של גלי אלימות נוספים ואולי אף קשים יותר. אבל לחלופין, ייתכן שנראה בשנים הקרובות יותר ויותר מזרח ירושלמים בשורות בוגרי האוניברסיטה העברית ובשורות הרופאים בבתי החולים של הדסה – שיעמדו בראש מחנה גדול ופרגמטי של מזרח-ירושלמים המבקשים להשתלב בעמדות מפתח בעיר ולהוביל תהליך של אינטגרציה.

תהליכים אלה, ויתר תהליכי העומק שתיארנו, מציבים בפני ממשלת ישראל שורה של אתגרים, הזדמנויות ודילמות. העמקת הנוכחות הזרה בלבה של בירת ישראל, שתוארה בהרחבה במאמרנו, נוגעת בנימים העמוקים ביותר של סוגיית הריבונות הישראלית. אלה הסבורים כי אין להחיל הלכה למעשה את ריבונות ישראל על חלקה המזרחי של ירושלים עשויים, לכאורה, לברך על העמקת נוכחות זרה זו. אולם עליהם לתת את דעתם על ההשלכות הביטחוניות הנלוות לאידיאולוגיה האנטי-יהודית והרצחנית בחלקה שמנחילים חלק מגורמים אלה לכ-350 אלף פלסטינים הדרים בסמיכות לכ-550 אלף תושבים יהודים. מן העבר השני, אלה המוקיעים את הנוכחות הזרה בשל קריאת התגר שלה על ריבונות ישראל, או בשל השלכותיה הביטחוניות, צריכים לזכור שסיכול ביטחוני או מדיני של נוכחות זרה זו אין בו די. ארגונים זרים אלה עוסקים, בחלקם, במתן שירותים אזרחיים הנדרשים לתושבי העיר, והפסקתם תגרום צורך בהשלמתם מן הצד הישראלי, דבר הכרוך בהשלכות תקציביות.

פעילות זרה זו מעצימה את המאבק המתנהל כיום בין הצד הישראלי לצד הערבי-אסלאמי על תמיכתם ותודעתם של הפרט והקהילה במזרח ירושלים. צבירת הישגים במאבק זה מן הצד הישראלי כרוכה לא רק בהחלשת הכוח היריב אלא גם בהעצמת הנוכחות הישראלית במזרח העיר בהיבטי מתן שירותים, ובמיצוב הצד הישראלי כגורם כוח חיובי הדואג לרווחת התושבים. ההתגייסות הממשלתית והעירונית בשנים האחרונות לשיפור רמת השירותים והתשתיות במזרח העיר זרעה זרעים פוריים של התקדמות במישור זה. כדי להעמיק את המגמה נדרשת השקעה נוספת שסדר הגודל התקציבי שלה יהיה ניכר.

בזירה הפנים-ישראלית יש שתי פרדיגמות מרכזיות ביחס למזרח ירושלים. הראשונה דוגלת בשימור אחדותה של העיר, והשנייה בחלוקתה ובהקמת בירת המדינה הפלסטינית בחלקה המזרחי. חלוקת העיר נתפסת על פי רוב כחלק מתהליך מדיני שיכלול פשרות טריטוריאליות מהצד הישראלי והפלסטיני. עם זאת, לאחרונה עלו שני מתווים חדשים למימוש פרדיגמת חלוקת העיר. המתווה הראשון, שאותו מקדם חבר הכנסת לשעבר חיים רמון, מציע התנתקות חד-צדדית של ישראל מן השכונות הערביות, באופן דומה למהלך שנעשה ברצועת עזה, תוך יצירת חומה שתפריד בין שני חלקי העיר. המתווה השני, שבו מצדדים גם כמה גורמים פלסטיניים, מציע ליצור לא חיץ פיזי בין חלקי העיר, אלא הפרדה מוניציפלית: שתי עיריות תפעלנה בעיר, פלסטינית ויהודית, כל אחת תנהל את ענייני השכונות של בני עמה, וביניהן יתאם גוף עליון שבו יהיו שותפות ישראל והרשות הפלסטינית.

בבואנו לדון בחלופות האב בסוגיית מזרח ירושלים, יש להפנים ראשית כול את עומק החיבור והסמיכות בין ריכוזי אוכלוסין יהודים וערבים בעיר, ולהכיר בשגרת חיי היומיום המשותפת המתקיימת בין יהודים לערבים בעיר בתחומי תחבורה, תעסוקה, רפואה, צריכה ועוד – כמבואר בהרחבה במאמרו של שרגאי בגיליון זה. השכונות הערביות והיהודיות משתרגות זו בזו ומצויות בסמיכות של מטרים בודדים. יתרה מזאת, בחלק מהשכונות היהודיות והערביות אף גרים יהודים וערבים גם יחד, בין אם ממניעים אידיאולוגיים (מהצד היהודי) ובין אם משיקולי שיפור איכות חיים (מהצד הערבי). לחיבור היומיומי בין האוכלוסיות תרמה רבות מערכת הכבישים והתחבורה בירושלים המחברת בין שכונות ערביות ויהודיות לכדי נתיבי נסיעה משותפים. גולת הכותרת של החיבור התחבורתי בין שכונות יהודיות וערביות ובין תושבים ערבים ויהודים היא הרכבת הקלה, שספגה מתקפות אבנים מצד מפרי סדר פלסטינים הואיל והיא מהווה סמל לאחדות העיר.

הגיאוגרפיה והדמוגרפיה של פיזור השכונות, לצד המערכת התחבורתית הקיימת, הופכות להבנתנו את ההיתכנות הפיזית ליצירת חיץ ממשי בין שני הציבורים לנמוכה ביותר עד בלתי-אפשרית. קושי זה הוא שהוביל, ככל הנראה, להתפתחות החלופה המצדדת בהקמת עירייה פלסטינית לצד זו הישראלית. אנו סבורים כי ההתנגדות למתווה זה תעלה בראש ובראשונה דווקא מקרב התושבים הפלסטינים עצמם. הללו רואים ברשות הפלסטינית גוף כושל, מושחת ונטול כל אוריינטציה של מחויבות לשירות הוגן לתושב. לפיכך, מימוש המתווה הזה עשוי להביא לנהירה של תושבים פלסטינים לעבר שכונות יהודיות שישתייכו לעיריית ירושלים היהודית, דבר שייצור עומס על השכונות היהודיות ותשתיותיהן.

מתווה של חיים רמון, מתווה ההתנתקות החד-צדדית והחומה, הפוך במהותו למתווה זה. רמון הקים לאחרונה את "התנועה להצלת ירושלים היהודית", שמקדמת את המתווה הזה במרץ. אלה עיקרי התכנית של התנועה: רוב הכפרים שסופחו לירושלים

ב-67' יוצאו משטחה הריבוני; בינם לבין ירושלים תוקם לאלתר גדר ביטחון רצופה; זה"ל וזרועות הביטחון האחרות ייכנסו לכפרים הללו ויוכלו לפעול בהם; המצב בשאר חלקי מזרח העיר, בעיר העתיקה, באגן הקדוש ובשכונות היהודיות יישאר על כנו. על פי תכנית זו, ההתנתקות מהכפרים תוציא מתחומי ירושלים כ-200 אלף פלסטינים. תוקף תעודת התושב הישראלית שלהם יפקע, ויוסר הנטל הכלכלי שהם הטילו עליה. היהודים יהוו כך יותר מ-80 אחוז מכלל תושבי העיר.

אנו סבורים שמתווה זה טומן בחובו שורה של ליקויים מהותיים מן הזווית הישראלית. מבחינה ביטחונית מסירת שטחים לפלסטינים באופן חד-צדדי וללא תיאום תגרום לעלייה בכוחם של ארגוני טרור וגורמי רש"פ סוררים. תקדים יצירת הגדר בתוך ירושלים באמצע העשור הקודם כבר יצר מציאות חיים קשה ביותר במחנה הפליטים שועפאט ובכפר-עקב, המערערת בתורה על רמת הביטחון בשכונות היהודיות הסמוכות ובראשן פסגת-זאב.

מבחינה מדינית, עקב אכילס המרכזי של תכנית זו הוא בכך שאין היא עוסקת כלל בשאלת מקומו ואופיו של השחקן הפלסטיני שינהל את השטחים שיוותרו בצדה המזרחי של הגדר. עליית כוחו של חמאס ברחוב המזרח-ירושלמי מעלה את האפשרות שגורם כוח זה הוא שישתלט בהדרגה על הכפרים שינותקו מירושלים, על כל המשתמע מכך מבחינה ביטחונית ומדינית. הרש"פ מצדה תתנגד למהלך זה הואיל ואינו נעשה בתיאום והידברות עמה ואף אינו כולל את העברת האגן הקדוש לידיה, ולפיכך תנסה במכוון ליצור שם כאוס.

הפרדיגמה ה"קלסית" לחלוקת העיר, כחלק מתהליך מדיני, נראית כיום כבעלת סבירות נמוכה ביותר לאור מערכת היחסים השוררת כיום בין הצד הישראלי והפלסטיני ורמת האמון והשיח הנמוכה הקיימת בין הצדדים. מחקרים וניירות עמדה רבים נכתבו במהלך השנים על המתווים שבהם חלוקה מעין זו יכולה להתבצע ועל יתרונותיה וחסרונותיה של חלוקה זו. אנו מבקשים להוסיף ולתרום להם את "חכמת השטח": את לקחי היכרות העומק שלנו עם מנהיגי הזרמים הלאומיים הפלסטיניים הפועלים בשטח ועם תפיסת עולמם. לאור היכרות זו אנו סבורים כי בתרחיש של חלוקת העיר, על הצד הישראלי להיות מוטרד לא רק מתשתיות הטרור שתיווצרנה במרחק מטרים ספורים משכונות יהודיות, אלא גם מהלך הרוח שישלוט במערכת החינוך התרבות והרווחה של הישות המדינית הפלסטינית שתוקם. הלך רוח זה יתאפיין בחינוך לשנאה שורשית של הציבור הישראלי, האדרת המאבק האלים נגדו, ודה-לגיטימציה לעצם קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

הלקויות המהותיות שאנו מוצאים במתווים השונים של חלוקת העיר מחדדות את הצורך בניתוח מעמיק של החלופה הנוהגת כיום, קרי עיר מאוחדת, שיש להניח כי לאור המציאות הפוליטית הקיימת בצד הישראלי והפלסטיני תימשך לאורך ימים.

החיים בעיר משותפת ללא חציצה בין הציבורים יוצרת, בעיקר בעת מתיחות דתית ופוליטית, אתגר ביטחוני מהותי – כפי שניתן היה לראות בגלי הסכינאות של השנים האחרונות, שסוכלו בהצלחה אך לא בקלות בניצוחו המוצלח של מחוז ירושלים של המשטרה.

ניסיון השנים האחרונות לימד כי ההתמודדות עם אתגר זה דורשת לא רק יצירתיות ביטחונית אלא גם רתימה של כלים אזרחיים לשם התמודדות ביטחונית. השיח האינטימי ומבוסס-האמון עם מנהיגי ציבור ערבים מעולם החינוך, העסקים והקהילה בזמני שגרה וחירום היה בעל השפעה מהותית על היכולת למתן את רמת החיכוך האלים בין הצדדים. מתודות מעולם החינוך, כגון הארכה של יום הלימודים ושימור הילדים והנוער בתוך מסגרת חינוכית מגינה ותומכת, הוכחו גם הן כתורמות למיתון ברף האלימות. לבסוף, עולם הרשתות החברתיות, שהיה מחולל משמעותי בהנעה לאלימות, התגלה כזירה יעילה גם לפעילות מרגיעה ומרסנת-הסטה, דוגמת העברת מידע ומסרים בערבית בפייסבוק של ראש עיריית ירושלים והזמה של דיס-אינפורמציה בנושאי הר הבית.

ניתוח הצד האזרחי של פרדיגמת העיר המאוחדת הנוהגת כיום, תוך אימוץ גישה כנה ועניינית המכירה ברגשות שני הצדדים, מעלה כי לתושביה הפלסטינים של העיר חויית האחדות היא חלקית ביותר. הללו חשים מדי יום את עומק הפער הקיים בין שני צדי העיר ובין רמות החיים של שתי האוכלוסיות, והדבר מוביל לתחושות ניכור כלפי הציבור היהודי ומסודותיו. במרוצת השנים האחרונות חלה כאמור קפיצת מדרגה מהותית בצמצום הפערים ובשיפור רמת חיי התושב הערבי בשורה של תחומים, ובהם חינוך, רווחה, כבישים, פעילויות פנאי ועוד – אך רמת הפערים נותרה גבוהה ולשם סגירת יש צורך בקפיצת מדרגה ניכרת ברמת ההשקעה הממשלתית במזרח ירושלים. במובן זה, בולטת הדרתם של תושבי מזרח ירושלים מתקציבי החומש רחבי ההיקף המופנים לציבור הערבי בישראל, אף שערביי מזרח ירושלים מהווים כ-20 אחוזים מציבור זה.

מתוך הניתוח שהוצג עד כה אנו סבורים כי על מדינת ישראל לצקת ברכיבי איחוד העיר תוכן עשיר ומשמעותי יותר מזה הקיים היום, באמצעות פעולות שיביאו להגברת תחושת השייכות של ערביי מזרח ירושלים לעיר ולמדינה. על סמך מאות שיחות שערכנו במסגרת תפקידנו עם שלל דמויות בציבור הפלסטיני, נשים וגברים כאחד, אנו סבורים כי חלקים רחבים בציבור זה נוקטים גישה פרגמטית ביחס לרשויות הישראליות על אף זהותם הלאומית הפלסטינית, ורואים במדינת ישראל לא רק מקור אשמה למצב הקשה שהם שרויים בו כפרטים וקהילה אלא גם מקור בלעדי לפתרון בעיותיהם וליצירת תפנית חיובית במסלול חייהם.

“יציקת התוכן” לתבנית העיר המאוחדת שאנו דוגלים בה אינה מתמצה בהגדלת

תקציבים ממשלתיים לפיתוח השכונות הערביות בירושלים, אלא נוגעת גם לנקיטת קו חשיבה ופעולה חדשני, בהקשרים עמוקים יותר הנוגעים למעגלי הזהות של הקהילה הפלסטינית המזרח-ירושלמית. כך, הקלה על תהליכי התאזרחות של תושבים פלסטינים וקיצור תהליך ההתאזרחות, לצד הגברת ההנגשה למסלולי בגרות ישראלית ואל מערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית, יהיה בהן לא רק כדי לרכך תחושות תסכול וניכור, אלא גם כדי לחולל תחושת שייכות.

רבים מקרב הפלסטינים במזרח ירושלים חצו את הרובד האינסטרומנטלי של ניצול היתרונות הגלומים בצד המערבי של העיר, והם מבקשים להיות חלק מהחברה הישראלית באורח מהותי יותר, ללמוד ממנה ולהשתלב בה ואף לתרום לה. הדבר מתבטא בגידול במספר הנערים והנערות הנוטלים חלק בשירות אזרחי במזרח העיר. עידוד מגמה זו מהצד הישראלי טומן בחובו משמעויות אסטרטגיות לא רק במובני אחדות העיר, אלא גם בראייה ביטחונית לטווח בינוני וארוך. אותם צעירים שישתלבו באורח מעמיק בחברה הישראלית יהיו בעוד עשור ושניים הגורמים הממתנים והפרגמטיים בחברה הפלסטינית בעת שגרה וחירום. באירועים האלימים האחרונים, מורים ומנהלי בתי ספר הם שיצאו לרחובות, החזירו את הילדים אל תוך מסגרות הלימודים, וקראו להם לאיפוק ולמניעת פגיעה בחיי חפים מפשע יהודים וערבים. ייתכן שבעוד עשור יצטרפו אל מורים אלה אנשי מסחר, עסקים, קהילה ותרבות שיבקשו ליצוק לתוך מציאות החיים הסוערת של ירושלים תוכן של כבוד והקשבה הדדית.

-
1. מצוטט בפתח אחרית הדבר לספרם של ברוך קימרלינג ושמואל מגדל, **הפלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: כתר, 1999, עמ' 259.
 2. הלל כהן, "עלייתה ונפילתה של ירושלים כבירת פלסטין", בתוך: **40 שנה בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים, 2007, עמ' 105.
 3. שם, עמ' 104.
 4. פנחס ענברי, "דת ופוליטיקה במזרח ירושלים", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2016, עמ' 9.
 5. על פי שיחות שקיימנו עם גורמי שטח.
 6. סקר מכון ושינגטון, יוני 2015. ראו יצחק בן-חורין. "ירושלים בירת פלסטין – הרוב מעדיפים את
 7. ענברי, "דת ופוליטיקה", עמ' 5.
 8. שם, עמ' 7.
 9. סקר מכון ושינגטון, כבהערה 6.
 10. גיר חסון, "זינוק בבקשות תושבי מזרח ירושלים לקבלת אזרחות, ירידה בשיעור האישורים", **הארץ**, 12.1.17.
 11. מריק שטרן, **שילוב תעסוקתי במציאות נפיצה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2015, עמ' 46-45.

